

Csorba F. László

A műveltség egysége: ábránd vagy szikla?¹

„Kölcsönösség, barátság, összhangzó rend, józan mérték és igazságosság köt össze eget és földet, isteneket és embereket. Ezért is hívják a világren-det Kozmosznak” (Platón)

Az Édenkert

A „műveltség” jelentése ma sem választható el a szó eredetétől. Akár a magyar *művelés*, a latin *cultura* is a *szántók, kertek* művelésére vonatkozott. A műveltség tehát magát a feltört, ápolt és termő *földet* jelentette. A „föld” azonban ebben az összefüggésben anyagi valóján túlmutató jelentést hordoz. A *szántó-vető ember* számára nemcsak a hétköznapi munka helye, hanem az isteni erő megnyilvánulásának színtere is. A belé vetett mag elpusztul, ám – épp ezáltal – termést is hoz. A formátlanságból rend, a káoszról kozmosz keletkezik. Minden termés annak az egyszeri csodának a kirajzolódása, mely a semmiből a mindenséget hozta létre. A *cultura* terjesztője valamiképpen magának Istennek válik munkatársává vagy megjelenítőjévé. Nem ő teremtet ugyan, de keze között ölt új és új formát a teremtett világ ezerszínű szövege. „Én plántáltam, Apollós öntözött, de az Isten adja vala a növekedést” – írja Pál apostol.

E folyamatban a műveletlen föld a pusztta lehetőségek tárháza, a tiszta potencialitás. Termőereje önmagában tunya, csak befogadásra alkalmas, így a „nőiség” archaikus jelképe. Ezzel szemben a formaadó szellem a férfi princípiumot jelképezi. A lehetőséget megmozdítja és teljesebbé teszi. E két princípium szimbolikus násza – ami minden termékenységi szertartásnak középpontjában áll – elvezet a szellem megtestesüléséhez, az inkarnációhoz. A művelt föld, a kultúra ősképe a termő, ékes *kert*, mely befogadja az embert. A Bibliából világos, hogy a *kert* nem az ember műve: „És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, kit formált vala” – olvassuk Mózes I. könyvében. Majd ugyanitt az ember feladatáról: „...hogy mívelje és őrizze azt.” (2. 8, 15.) Az ember éppen e „művelés” révén maradhat kapcsolatban teremtőjével, ez az aktivitás biztosítja szabadságát, Istenhez hasonlatos állapotát. A művelés szakrális cselekedet, istentisztelet. A *cultus* tehát azonos eredetű a *culturával*. Noha nincs szó a *kert* valamiféle „átrendezéséről” (nem is lehetne a végtelen változatosságot *megváltoztatni!*), a feladat mégis méltó az emberhez, hiszen szinte korlátlan szabadságot kap: „A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél.” A *fák* a leírás szerint szimbolikus lények is: a megtestesülés szellemi és testi ajándékai, melyeket bátran megismerhet, élvezhet és használhat az ember.

Ebben az ősi, romlatlan állapotban a kultúrának nem lehetett semmilyen „praktikus alkalmazása”, azaz mágikus vetülete. A mágia a felsőbb hatalom befolyásolásának kísérlete: a teremtmény túl akar járni teremtője eszén. A teremt-

¹ 1995. évi novemberi számunkban *Műveltség és iskola* címmel kerekasztal-beszélgetést közöltünk, amelyet vitaindítóknak szántunk. A kerekasztal-vitában felvetett problémákra többen reagáltak, ezek közül elsőként Csorba F. László írását közöljük. 1996-ban további tanulmányokban és interjúkban foglalkozunk a műveltségkép alakulásának kérdéseivel.

mény – önálló tudása révén – valóban hatalom birtokosa, ennek azonban ekkor még nincs tudatában. Nem gondolhatja, hogy – testből és lélekből formált lényként – függésben tarthatná akár a testet, akár a lelket. Ellenkezőleg: ő függ tőlük. Tudása állapotának elfogadásából ered, nem pedig annak elemzéséből vagy tagadásából. A mai európai ember gondolkodása velejéig mágikus, ezért nagyon nehéz elbánnunk, hogy a paradicsomi lét nem pusztá vegetálás, hanem éppen ellenkezőleg: a művelés és a műveltség teljessége.

Pedig a mai kultúra is ebből táplálkozik, homályosan, töredékesen ezt tükrözi.

A széttört tudás

„A kígyó pedig ravaszabb vala minden mezei vadnál, melyet az Úr Isten teremtett vala. (...) És mondta a kígyó az ásszonynak: Bizony nem haltok meg; Hanem tudja az Isten, hogy amely napon ejéndetek abból, megnyilatkoznak a ti szemitek, és olyanok lesztek, mint az Isten: jónak és gonosznak tudói” – folytatódik a bibliai történet. A tiltott fa tehát nem „a tudás fája” volt – hiszen a tudás korlátlanúságát vagy legalább annak lehetőségét a teljes kert kínálta –, hanem a „jó és gonosz” tudásé. Ez a fa az értékelés képességét adta. Az értékelés azonban mindig szempontfüggő: meg kell határoznunk, hogy *kinek a számára és milyen szempontból* jó vagy rossz az a valami. A szempontok sokfélesége a műveltségi körök sokféleségét eredményezte, az egyes körökön belül levont következtetések pedig – fájdalom – többé soha nem álltak össze. „Most rész szerint van bennem az ismeret” – írja Pál a korinthusbelieknek. „Minden Egész eltörött” – fogalmazott *Ady, Gödel* pedig matematikai úton bizonyította, hogy semmilyen gondolati rendszer nem lehet ellentmondásmentes, lezárt egész. Ma senkit sem lep meg, ha egy mérnöki szempontból kifogástalan duzzasztómű *ökológiailag* katasztrofális, vagy ha egy gazdasági szempontból bámulatosan koherens program *politikailag* abszurd. A kígyó ravaszága tehát abban állt, hogy igazat mondott, de az igazságnak csak a felét. Az ember valóban jó és gonosz tudója lett, azt azonban elhallgatta az alattomos csúszómászó, hogy ezzel a döntéssel megalapozta a részlegesség birodalmát: a gonosz állandó jelenléte miatt nem lehetséges többé teljes tudás. Az eredendő bűn nem kitágította, hanem beszűkítette a lehetőségek körét, az értékelés képessége nem „még egy az eddigiek mellé”, hanem az összes eddigi szelektív szűkítése vagy megsemmisülése.

A műveltség legnagyobb törésvonala bizonyosan a „külvilágra” és az „önmagára” irányuló kérdések között keletkezett. Megjelent az „objektum”, mely a „megfigyelés és elemzés tárgya” és a „szubjektum”, aki e folyamatok alanya. Ezzel létrejött a „reál” és a „humán” műveltség. Az egyén sajátos nézőpontja lehetővé tette, hogy ebből és csak ebből a szempontból vegyük szemügyre a világot (reneszánsz perspektíva, a romantika alakjai), ugyanakkor azt is, hogy tudatosan kíséreljük meg az *elvonatkoztatást ettől a zavaró egységigtől*. Ez utóbbi minden természettudomány (hiábavaló) törekvése. Hiábavaló nemcsak azért, mert az objektivitás (az embertől való elvonatkoztatás) legfőljebb áhitott cél lehet, hanem azért is, mert a természettudományokon belül is az absztrakciók különböző típusai burjánzanak, új és új, nem összeilleszthető tudományágakat növesztve a régiek mellé vagy fölé. Akár lejárt a polihisztorok kora, akár nem, a legokosabb polihisztor sem tehet mást, mint hogy külön-külön megtanulja mindazt, amiből más csak egyet-egyet sajátított el. Ez azonban természetesen még nem jelenti az egység helyreállítását. A „komplex tudományok” többnyire nem szintetizálnak, hanem egy újabb szempontot állítanak

a többi mellé, esetleg termékeny analógiákat sugallhatnak, de sohasem szüntetik meg az eredeti szétválasztottságot. Nemcsak a tudomány egyes művelői személyesen, hanem maguk a tudományágak is „szenvednek” e széttagoltság miatt, s művelőik révén időről időre megkísérlik az egyesítést. Gondoljunk a skolasztika szellemi építményére, mely hitigazságokra épülő, de minden ízében racionális, hierarchikus kapcsolatrendszerrel hozott létre. Vagy – ellentétes végteléként – Wagner „összművészeti drámájára” (Gesamtkunstwerk), melynek szövegét éppen az egység utáni irracionális és személyes vágy köti össze. Bátran elismerhetjük e kísérletek nagyszerűségét, ha szomorúan tudomásul vesszük azt is, hogy nem sikerültek.

A Biblia a bábeli torony képében jeleníti meg ezeket az erőfeszítéseket, és a kudarc okát a nyelvi összeférhetetlenségben látja („bábeli nyelvezavar”). A nyelv értelme itt is tágabb a szokásosnál: gondolkodási típusokat, paradigmákat, diszciplínákat, műveltségi köröket is érthetünk alatta. Különös és paradox módon ezek mindegyike az elvesztett egységre törekszik, ám – éppen e törekvés révén – mind távolabb kerül attól. A torony építését ennek ellenére nem szabad és nem is lehet abbahagyni, hiszen a „miveld!” és „uralkodj!” parancsok továbbra is érvényben vannak.

Természet és ugar

A műveltség ellentéte meglepő módon két, egymásnak látszólag ellentmondó fogalom: a *műveletlenség* (parlag, ugar) és a *nem műveltség, a természet*. A parlag képét így rajzolja meg Mózes I. könyve: „Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban. Töviset és bogáncskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét.” (Ter. 3. 17–18.) Ady pedig így jellemzi a „magyar ugart”: „Ős, buja földön dudva, muhar.” A gyomok nem véletlenül lepik el a földet. Eredetileg nem voltak ott (az Édenkert nem volt gyomos!), hanem éppen az emberi művelés következtében jelentek meg. A mai ökológia sokszorosan igazolta, hogy ez szükségképpen van így: a legjobb emberi szándék is csak beavatkozás, átrendezés, kényszer révén képes hatni, s a harmónia ezen megbomlása váltja ki a gyomok invázióját. Természetesen nem *csak* azt. Hiszen már a következő bibliai rész versei is arról tudósítanak, hogy Káin „ajándékot vive az Úrnak a föld gyümölcséből”. A műveltség tehát meghozza a maga gyümölcseit, de – s főként erre figyelmeztet az Írás – ugyanígy meghozza kőröit és bogáncsait is. Vajon visszaszorítható-e a műveltség fokozásával a gyomosodás? Ha csak a szó szoros értelmét vizsgáljuk is, határozott *nem* a válasz. A gépesítés, a vegyszeres gyomirtás, a nagyüzemi gazdálkodás időlegesen visszaszoríthatja ugyan a „nemkívánatos, káros” lényeket, ám egy pillanatnyi megingás, kihagyás is összeomlást eredményez. Sőt: egyre több jel utal arra, hogy ha nincs megingás és kihagyás, az hosszú távon még nagyobb veszélyt rejt magában. Nem lehet tartós semmilyen siker, mely kizsákmányoláson – itt a föld kizsákmányolásán – alapul. Ami pedig igaz a szó konkrét értelmére, az igaz a „műveltség” általános jelentésére is. A tudományok kétségkívül fejlődnek. E fejlődés meghozza a maga gyümölcseit, azonban szükségképp – s ezzel arányban – kőröit is. Elég csak a magfizikára és az atombombára utalni. Noha a két folyamat kapcsolt – vagy éppen azért –, egyre veszélyesebb a műveletlenség parlagfoltjainak meghagyása. Senki nem „szállhat ki”, azaz nem nyugtathatja meg lelkiismeretét azzal, hogy tudatlansága révén büntelen marad. Az sem igaz azonban, hogy tudása révén

lehetne büntelenebbé. Éppen ellenkezőleg: hiszen növekvő tudása önnön bűnrézszerűségének fokozódó felismerésévé válik.

Ebből az őrdögi körből kínált látszólagos kibívót a természet fogalma. A *natura* szó régi kifejezés, *Lucretius* például híres tankölteményében, a *De rerum naturában* a „dolgok természetét” értette rajta (i. e. I. század). A mai „természet” fölfedezése azonban XVIII. századi lelemény, talán *Rousseau* nevéhez köthető. *Rousseau* az ember által nem zavart állapotot nevezte így, beleértve az embernek „ember által nem zavart” állapotát is. Valóban megejtő szépségű és gazdagságú egy trópusi esőerdő, egy izlandi tundra vagy egy havasi sziklagyep. Nyoma sincs ott a partlagok kőrócinak. Úgy látszik, saját törvényeik alapján építik fel idegen, néha veszélyes, de hibátlan rendjüket, amin az ember nem javíthat, csak ronthat. A természet szeretete, sőt imádata ettől kezdve indult hódító útjára. Megjelentek a *turisták*, akik a táj kedvéért járták a hegyvidéket, a *tájképfestők*, akik az emberalakokat egyre kevésbé találták fontosnak képeiken, a botanika – s általában a *természettudomány* – *scientia amabilis*, „kedves tudomány” lett. A „természetes” olyan jelzővé vált, mely fölöslegessé tett minden további indoklást. (Miként ma is.) A természettudomány – néhol ijesztően elvont nyelvvel is – olyan területté vált, melynek művelése nemcsak hasznos, hanem erkölcsös és kedves is, az értelmén kívül az érzelmeket is magával ragadja. Micsoda öröm megszabadulni rossz lelkiismeretünktől, előítéleteinktől, és fölfedezni a teremtés eredeti formáit!

Rousseau úgy vélte, hogy a természetben az elvesztett Édenkertet találta meg körülöttünk és bennünk. Arra biztatott, hogy a természet elmélyült tanulmányozásával együtt valósítsuk meg az ennek megfelelő életformát – amennyire lehet – a gyakorlatban is. Az analízis célt kapott, a műveltség eszközzé vált. Bűnös eszközzé ugyan (hiszen a társadalom és a tudományok rég kiszakadtak a természetes állapotból), mégis olyanná, melynek tárgya, a természet büntelen. Vajon a tárgy tanulmányozása feloldozhatja-e az eszközt, az igazság megismerése magába olvaszthatja-e a megismerőt, eltörölheti-e annak részlegességeit? Az Édenkerttől egyre távolabb vivő út nem vezethet-e valami módon mégis vissza? E sejtelmekre határozott *igennel* felvele választ kapunk a *modern* műveltségkép bizakodó dinamizmusára, de kérlelhetetlen szigorúra is.

Az elhanyagolt ugar rémképe és a büntelen természet ábrándja tehát egyaránt a modern iskolához és a modern oskolamesterekhez vezetett. Az oskolamesteri nádpálcának pedig tudnia kell, hogy milyen úton terelgesse a fiatalokat, miféle vadhajtásokra csapjon le. A műveltség megszerzése ettől kezdve nem magánügy, hanem kötelező norma. Határai, különösen minimuma kijelölhetők, elsajátításuk ellenőrizhető és ellenőrizendő. Lehetőleg nemcsak a diákok, hanem a föl nőttek fejében is. Az ecetsav képletét vagy *Móricz Zsigmond* születési és halálzási adatait *nem lehet nem tudni*. Pontosabban: kötelezően végigjárandók azok a lépcsőfokok (itt: kémia- és magyarárák), melyek *után* már megengedett a felejtés. A polgári demokrácia nem vallási vagy vagyoni egyenlőség, hanem elsősorban a műveltség és jog egyenlősége alapján született meg.

A pozitívista vödör és az ideológia csöbre

Rousseau tévedett: a természet aligha azonosítható az Édenkerttel. Vágyódhatunk arra, hogy így legyen, de éppen vágyunk árulkodik róla, hogy nincs így. A természet embertől elválasztott fogalom, de maga az elválasztás, a dezantropomorfizálás nem képzelhető el az emberi elmén kívül. Amint persze az emberi elme sem

a természetén kívül. Természet és ember: a Pál apostol által leírt „homályos tükör” két tört darabja. Az édeni állapotra azonban a tisztánlátás, a tükrönélküliség a jellemző. Nem azonosítható tehát a tört, homályos szék a törés nélküli, közvetlen egésszel. Mi magyarázza mégis a rousseau-izmus sikerét, máig ható vonzerejét? A sok sejtethető ok közül egyik biztosan a deista-panteista világlátás. Ha a világ ajándék, amit az ember kapott, akkor a *cultura* Istené, de – és épp ezért – emberi is. Ha azonban a Teremtő nem az ember kedvéért hozta létre a paradicsomi kertet, hanem mi csak a kész világ többé-kevésbé esetleges lakói vagyunk, akkor a *cultura* az embertől független egészben, azaz a természetben van. A *deizmus erős fegyver* az emberi önhiúság ellen, s talán ez a legrokonszenvesebb vonása. *Kopernikusz, Darwin és Freud* – hogy csak három nevet emeljünk ki a sorból – egyaránt a természet teljessége fényében vizsgálta az emberi részlegességet, s kísérelt meg új, szerényebb helyet találni számára.

Ugyanez a szerénység azonban veszedelmes csapdává is vált: az újkori pragmatizmus és pozitívizmus csapdájává. Ha a természetet (saját természetünket, lelkünket is beleértve) csak vizsgálati *tárgynak* tekintjük, következő lépésben már *eszközként* fogjuk használni. Szakrális háttérüket elveszítve a világról szerzett ismeretek tudástéglákká válnak, melyek léte biztos, vélekedésünktől független, s épp ezért jól összemérhetőek, összeadhatóak, belőlük egyenként rakható össze a kultúra egész építménye. Noha a pozitívizmus sohasem áltatta magát azzal, hogy ezt az épületet valaha is befejezhetné, azzal azonban igen, hogy a már lerakott alapjai, falrészletei biztosan állnak. A tudástéglák mind hatékonyabb gyártása csak szakosodás útján valósulhatott meg. A kultúrának is a hatékonyság lett a mércéje. Ama széttört tükördarabokat módszeresen és megfontoltan mind több és kisebb töredékre hasították, s mindenki kötelességének tartotta, hogy a neki jutott szilánkot a lehető legjobban kifényesítse. Ez a buzgalom oda vezetett, hogy az (egykori teljes) tükrözött képpel egyre kevésbé törődünk, a szilánkkal mint tárggyal viszont egyre inkább, sőt kizárólagos igényvel. Eközben a természet – s benne mi magunk – mindinkább idegen, kívülálló jelenségként tűnt fel előtünk. Az elidegenedés, a modern ember jellegzetes életérzése valójában nagyon is aktív folyamat, talán helyesebb volna „önmagától való elidegenítésnek” nevezni. Többnyire még gyógyítási kísérletei is átvették eszköztárát (*Freud* például gondosan ügyel a paciens és a pszichoanalitikus közti távolságtartásra).

Nem csoda, hogy az elidegenedés nagy bírálói egyben a modern európai műveltség, a pozitívizmus bírálói is lettek. *Nietzsche*, aki szerint a kultúra az „emberiség ősz haja”, egyenesen dekadens, életellenes jelenségnek tartja, *Hegel* és *Marx* pedig igyekszik feloldani a történetiségben. E megoldási kísérletek közös jellemzője, hogy megkérdőjelezik a részismeretek abszolút érvényét, rádobbennek arra, hogy önmeghatározás ezek objektivitásában hinni. A kritika szerint az egynégyen egy csoportok (például társadalmi osztályok) saját elképzeléseiket, vágyaikat, érdekeiket vetítik a „külvilágba”, a „természet” szinte csak pajzs önzésük takarására. Mint *Bertrand Russell* szellemesen megjegyzi, feltűnő, hogy ugyanabban a helyzetben az amerikai majmok ész nélkül ugrándoznak, míg egyszer csak véletlenül rájönnek a megoldásra, a német majmok ellenben leülnek töprengeni, mielőtt bármihez is hozzáfognának. Nyilvánvaló, hogy ebben a karikatúrában az amerikai behaviorizmus és a német Gestalt-pszichológia közti különbség érhető tetten, nem pedig a majmoké.

Mi a megoldás? Ha talán egyetlen központi eszme, ideológia fényében mutatnánk meg az összes többi relativitását? Például a történetiség, az osztályellentétek miatt előrehaladó fejlődés részjelenségeiként? Ez a nagyvonalú elképzelés egy

időre szinte egész Európát magával ragadta. Kicsit kínos volt ugyan, hogy az ideológia központi eszméjét magát tilos volt támadni, de cserébe feloldódni látszott ezer más korlát. A „fejlődés” fogalma lehetővé tette egy sor álságos metafizika szétzúzását, noha magának a „fejlődésnek” a metafizikai hátterét feltékenyen bátyázta körül. („Minden fáról bátran ehetsz, csak a fejlődés értelmezésének fájáról ne egyél!” – szólhatna a modern tiltás.) Az egykori tükör egyetlen darabjában megpillantható az összes többi szilánk volta, kivéve ezt az egyet. Hiba volna e vállalkozás valódi felszabadító erejét lebecsülni. Hazai oktatásunkban a marxizmus sokáig uralkodott, hatása – csökkendő erősséggel ugyan – máig érződik. Például a biológiát átszövi a fejlődés mint magyarzó elv, néha csak egy-egy rövid „már elérte” vagy „még nem alakult ki” fordulat formájában. E „már” és „még” és „csak” szócskák – ha nem is vesszük észre – hatalmas erejű tudatformáló eszközök!

Mivel magyarázható a mai (s még inkább: a tegnapi) ideológiaellenesség? Túl az ideológia nevében elkövetett politikai-gazdasági károkon, belső ellentmondásai is széteséséhez vezettek. A résztudás megbélyegzése szabad teret engedett a szakmai hozzá nem értésnek, dilettantizmusnak, sőt a tényekkel szembeni voluntarizmusnak is. (A rémségek helyett álljon itt egy derűsebb példa: Pelikán elvtárs kalandjai a Tanúban.) Az ideológia szorításából kiszabaduló szakma ezért reflexszerűen, „Mentsük, ami menthető!” felkiáltással vetette magát ismét a pozitívizmus karjaiba. Egy-két ábrándtól megszabadulva, kicsit keserűen ugyan, de nagyon határozottan újra kiállt a diszciplináris tagoltság, a szakmai autonómiák mellett. A műveltségkép felsorolásszerűvé vált, a tényszerű részek terjedelme (többnyire) megnőtt, a magyarázatok diszciplinákön belülivé zsugorodtak, de ott részletesebbé, korrektebbé váltak. Tegnapi-mai tankönyveink jó része ezt a régi-új pozitivistá szemléletet tükrözi.

Modernizálás vagy posztmodernizálás?

A felsorolásszerű, széttagolt műveltségképet magyarázza ugyan az ideológiáktól való félelem, de nem menti. Hiszen a *cultura* soha nem békélhet meg töredékességével. Ha a történetiség ideológiája zsákutcának bizonyult, nem kísérrelhető-e meg – szigorúan szakmai keretek között maradván – egyik tudomány visszavezetése a másikra? Lehetőleg a kevésbé egzakté a már kidolgozottabbra? Másképpen fogalmazva: nem tehetjük-e a műveltség egyes darabjait – növekvő tudásunk segítségével – a másik részévé? Ilyen redukcionista kísérlet volt például az „Anyagszerkezet”, mely a hetvenes évektől – több módosítással – máig élő gyakorlat maradt néhány iskolában. Az anyagszerkezetet a fizika dominanciája jellemzi a biológiával, kémiával, geológiával szemben. Nem feltétlenül óraszámokban, hanem szemléletmódjában: a fizikát a többi (természet)tudomány alapjának tekinti. Igazi újdonság e tárgyban a *műveltségi területek egymásra épülésének igénye*, gyakorlatban például a tanárok csoportmunkája, együttműködése. Amennyire triviális igény ez elméletileg, olyan ritka és nehezen megvalósítható a gyakorlatban. Nem is elsősorban a tanárok túlterheltsége, fáradtsága miatt (bár ez is fontos tényező), hanem főleg azért, mert a tantárgyi struktúra, a műveltségkép nem támogatja, sőt gátolja ezeket a törekvéseket. Kérdés azonban, hogy – vitathatatlan érdemei ellenére – jó irányt követ-e az ilyen típusú *komplexitás*? Az elvi problémát maga a *redukciós igény* jelenti. Ha gondolkodásunk, műveltségünk valamely területe *valóban* azért különült el, mert hiányos tudásunk még nem tette lehetővé az összefüggések felismerését, úgy termé-

szetesen jogos az új helyzetben az „integrálás”, a beolvasztás. Kérdés azonban, hogy hány példát találunk erre, találunk-e egyáltalán? Ha a széttagolt tudományok valóban a „jó és gonosz tudásának”, a szempontfüggő értékelésnek a gyümölcsei, úgy határovnálaiak szükségszerűek, egymásra visszavezethetetlenek, összeolvastásuk lehetetlen. Így Münchenhausen báró nem húzhatja ki magát önnön hajánál fogva a tengerből, úgy a pozitívizmus sem oldhatja meg problémáit „házon belül”, a redukcionizmus varkocsába kapaszkodva.

Az ideológia-pozitívizmus inga állandó lengéseitől hajtva, meg-megújuló redukcionista kísérletek között ketyeg a „modernitás” képzeletbeli órája. Sokan vallják, hogy az utolsókat üti, „modernizálás” helyett tehát inkább „posztmodernizálásra” lenne szükség. Hogy pontosan mi is a posztmodern, abban ugyan nincs egyetértés, abban azonban igen, hogy mi *nem*. Bizonyosan idegen az abszolút érvényű metafizikai rendszerektől, az egyirányú evolucionizmustól, és óvakodik a redukcionista kalandoktól is. A természettudományok területén talán Kuhn híres műve, a „Tudományos forradalmak szerkezete” tartható az első „posztmodern” műnek. Azzal, hogy Kuhn az eltérő paradigmák (alapfőltévések) alapján létrejött tudományok igazságtartalmát lényegében *összemérhetetlennek* tartja (tehát a kontroll lehetőségét csak adott paradigmán belül fogadja el), egyaránt elveti a „fejlődés” bármilyen egyirányú-primitív modelljét és a pozitívizmust is. Ez a szemlélet azonban nagyon élesen különbözik mindenfajta *kényelmes* szkepszistól, hiszen a paradigma érvényességi határain belül a diszciplínák szabályai továbbra is szigorúan érvényesek, megértésükhöz elkerülhetetlen azok elsajátítása. De e szabályokat csak akkor láthatjuk jól és tisztelhetjük helyesen, ha *kívülről* is megpillantjuk őket, tehát érvényességi határaikat, belső ellentmondásaikat is értjük. A „kívülről” látás jelentheti a társadalmi-szociológiai szempontok figyelembevételét is (például a „tudományos közösség” reakciónak vizsgálatát), de korántsem a marxi értelemben, ami a tudomány „felépítmény”, azaz egyszerű okozatjellegét hangsúlyozta. A hatás itt legalábbis kétirányú. Kuhn egy olyan gyűjtőhöz hasonlítható, aki a széttört tükör darabjait gondosan megszámozva egymás mellé helyezi, esetleg különböző színű alapra, hogy eltéréseik jobban látsszanak, és esze ágában sincs, hogy az összeragasztás reménytelen műveletébe kezdjen. Megelégszik a kollektív látványával, mely azért mégsem pusztá törmelékhalom, hanem egyfajta kompozíció (is).

Megkérdendő természetesen, hogy mi az a nézőpont, amiből a posztmodern tudomány a modernre mint tőle különbözőre tekint. Ha jól definiált lenne, úgy ez egy újabb diszciplína újabb nézőpontja lenne, így lényegében betagozódna a modernitás többi áramlata közé. Talán éppen ezért – vagy mert nem is képes rá – ez a szemléletmód tartózkodik attól, hogy önmagára reflektáljon. A döntés jogát és felelősségét az egyénre ruházza, akit elég értelmesnek és érettnak tekint ahhoz, hogy válasszon, értékeljen. Nem nehéz fölismerni ebben az attitűdben a radikális liberalizmus szellemi támaszát, például az iskolai „értéksemlegesség” kényes kérdésében is. Nyilvánvaló, hogy akik az „értéksemleges” műveltségkép mellett törnek lándzsát, azok a visszatérő ideológiától féltik a kultúrát, akik pedig az értékek megfogalmazása mellett vannak, azok a posztmodernről tartanak, de – ha következetesek – a modern pozitívizmustól is.

A feloldozás

„Kölcsönösség, barátság, összhangzó rend, józan mérték és igazságosság köt össze eget és földet, isteneket és embereket. Ezért is hívják a világrendet Koszosznak” –

írja *Platón, Püthagoraszra* utalva. *Platón* világa már a hasadozó műveltségé volt, és a nagy filozófus kellő keserőséggel ugyan, de tudomásul is vette ezt. Bölcs tanácsai arra buzdítanak, hogy – ha már az eredendő egységet elveszítettük – igyekezzünk legalább valamilyen összhangot, kapcsolatot teremteni a műveltségi területek között.

A kölcsönösség arra utal, hogy műveltségi területeink egyenrangúak és autonómok. Nem vezethető tehát vissza egyik a másikra, semmiféle ideológia vagy redukcionizmus nem lehet kiút. *A Józán mérték* szorosan összefügg ezzel a követelménnyel. Ahhoz, hogy legalább megközelíthessünk egy harmonikus állapotot, nem elég kijelenteni, hogy minden műveltségi terület fontos, hanem a gyakorlatban is ehhez kell(ene) tartani magunkat. Ha például kinyilvánítjuk a test és a lélek fejlesztésének azonos fontosságát, nem fogadhatnánk el, hogy egy középiskolai diáknak 30-35 elméleti órája mellett 3 testnevelésórája legyen, ha állítjuk, hogy az érzékelés és az értelmi feldolgozás azonos értékű, torznak kell látni a heti 1 rajz- és zeneórá stb. A *barátság* „diszciplináris szinten” (is) a kölcsönös szolgálat révén valósulhat(na) meg. Az egyes műveltségi területek eredményei, az ott kifejlesztett készségek nem jelenthetnek öncélt, hanem más műveltségi területek szolgálatába kell állniuk. A radikális liberális elmélet szerint ezzel nem kell, sőt nem is szabad törődni, mert az ismeretek fölhasználásának szabadsága az egyént illeti meg. Ez igaz, a szolgálat azonban nem azonos az alárendeltséggel, az ideológiai viszonytal. Éppen ellenkezőleg: ez ad célt és értelmet az ismeretnek, szabadságot az ismerettel élő egyennek. A liberális okoskodás mögött-alighanem jó adag álzentség is rejlik. Sokkal kényelmesebb ugyanis a műveltségek közti kapcsolatteremtést „a diákra bízni” (értsd: elhanyagolni), mint érdemben foglalkozni vele. A kölcsönös szolgálat roppant fárasztó: a tanároknak ismerniük kellene egymást és egymás tárgyait, célkitűzéseit, logikáját, eredményességét. A kapcsolat csak ezután jöhetne létre. A pénztelenség, az ebből következő túlmunkák és hajszoltság, az egzisztenciális bizonytalanság persze kellően magyarázzák az ilyen irányú érdektelenséget, ám nem mentik azt. Döbbenetes tény, hogy a középiskolai tanárok jó része ma aligha tudna minden tárgyból eleget tenni az érettségi követelményeinek! (E sorok írója sem kivétel.) Nem is ez a dolgunk – vélhetnénk, némi joggal. Hiszen az érettségi célja részben memóriatréning, kötelező tudásanyagában jó adag sürgősen elfelejtendő ismeret van (becslésem szerint az információmennyiség 80–90%-a.) Az egyes műveltségi körök belső logikája, bizonyítási módszerei, a megismerő alannal való összefüggései azonban feltétlenül ismerendők lennének!

Az *igazságosság* platóni követelménye nem kevesebbet állít, mint hogy *van igazság*, s ennek alapján kell rendeznünk a részterületek viszonyát. No de mi az igazság? – kérdezhetjük *Pontius Pilátussal*. Mint azt láttuk, sem a pozitivistapragmatikus, sem az ideologikus megközelítés nem megfelelő, a „posztmodern” pedig nem is kérkedik azzal, hogy talált volna ilyen szempontot. Egyedüli biztos kiindulópontunk a teremtettség édeni állapota lehet. Mindenkor erre emlékezve, ehhez viszonyítva válhat világossá a részterületek töredékes volta, illetve az, hogy *miben és mennyire töredékes* az ebből nyerhető tudás. Hogyan nyilvánulhat meg ez a reflexió a gyakorlatban? Például úgy, hogy kinyilatkoztatásszerű ismeretátadás helyett azokra a *paradigmákra, módszerekre* és eszközökre irányítjuk a figyelmet, amelyek segítségével ezen ismeretek összegyűltek. Hiszen éppen ezek szabják meg a műveltségi terület határait, ezek teszik lehetővé, hogy ezen határok között többé-kevésbé biztos kijelentéseket tehesünk, ugyanakkor ezeken túllépve s rájuk visszatekintve válhat világossá, hogy meddig terjedt kijelentéseink érvényessége.

Ámde lehetünk-e egyszerre a paradigmán-módszeren kívül is meg belül is? „A macska nem foghat kint is, bent is egeret” – figyelmeztet *József Attila*, joggal, hiszen a „kint is, bent is” állapota nem más, mint a mindent tudás, melynek semmiképp nem lehetünk birtokában. A romlott természetünknek megfelelő kényszerű megoldás csak az lehet, hogy „*hol kint legyünk, hol bent*”, azaz felváltva, de egyforma súllyal gyakoroljuk a diszciplináris fegyelmet is, és ugyanezen diszciplinák kritikáját is. Ez nehéz feladat. A növendék 10-16 éves korára már teljesen érett ahhoz, hogy átlássa a fölnőtt környezet sokféle hazugságát, ezért egyértelmű és biztos ismeretre vágyik. Szigorú igényeinek látszólag jól megfelelhet egy vagy több diszciplína szabályrendszere, hiszen *azon belül* – például a matematikában, a rúdugrásban vagy a perspektivikus rajzban – teljesen egyértelmű, hogy mi a hiba és mi az eredmény. Nem a tanár jóindulatán, hanem saját teljesítményén múlik a siker. Ezért az ilyen diszciplináris gyakorlatok alapvető fontosságúak az önismeret, a magabiztos és önálló személyiség kialakulásában. Ugyanakkor azonban veszedelmes csapdává is válhatnak, ha – amint ez fenyeget – az adott diszciplína szabályait a diák és/vagy a tanár egyszerűen azonosítja az igazsággal. A Biblia bálványimádásnak, faragott képek tisztületének nevezi ezt, és óva int tőle. Alighanem elkerülhetetlen, hogy ilyen „faragott képeket” nagy számban készítsünk, s azokban kedvünket leljük, attól azonban tartózkodni kellene, hogy bármelyiket is imádjuk. Szeretetteljes kritikájuk tehát szükséges. Ennek egyik szerencsés eszköze a *szókratészi humor*, mely a kíméletlen bírálat élet mindig a *diszciplína* magabiztossága ellen irányítja, az egyént ellenben igyekszik „derekabbá tenni”, azaz megóvni a parttalan szkepticizmustól. A „tudom, hogy semmit nem tudok” lehet *vonzó perspektíva* a „nem tudom, hogy semmit nem tudok”-hoz képest. Ezt az állapotot talán joggal nevezhetjük „*lelki szegénységnek*” vagy „*lelki szerénységnek*” is. Ha pedig így van, a tudás és a boldogság valóban azonossá válhat. *Assisi Ferencről* igazán nem mondható, hogy a bűnt pártfogolta volna. A legenda szerint mégis azt kérte a ferences kolostor kertészétől, hogy hagyjon meg néhány szál gyomot is. A gyom is Isten teremtménye: saját tervezésű kertünkbe esetleg nem illik bele, de a nagyobb Kert egészébe bizonyosan igen. A történet egyik lehetséges értelme tehát ez: műveljük kertjeinket, de legyünk szerények, gazdagítsuk a kultúrát, de szegényítsük annak önhittségét.

Próbálkozások

Magam tíz éve veszek részt egy olyan pedagógiai programban (Tudománytörténet), amely a vázolt szakadékok áthidalását kísérli meg. A Veres Péter és a Dózsa György gimnáziumokban megszakadt kísérlet jelenleg a József Attila Gimnáziumban folyik, a szakközépiskolák közül pedig a Szent István Közgazdasági Szakközépiskola alapozta erre közismereti képzését. A biztató részeredmények ellenére még igencsak messze vagyunk a céltől. A *Tudománytörténetben a történetiséget* választottuk összekötő kapocsnak, annak nem marxista, de nem is egészen kuhni értelmében. Abból a meglátásból indultunk ki, hogy természettudomány-tárgyaink ma kizárólag a *Kuhn* által rejtvényfejtésnek nevezett műveletet gyakorolztatják. Ennek lényege, hogy a jelenségek minél szélesebb körét próbálják magyarázni egy adott paradigma alapján. Arról szó sem esik eközben, hogy a tudományok történetében paradigmák küzdöttek egymással és fonódtak össze, még kevésbé arról, hogy ugyanarra a jelenségre nagyon sok, egymással nem cáfolható magyarázat

adható az eltérő paradigmák alapján. Röviden: a természettudományok mai oktatását merev pozitívizmus hatja át.

Juhász-Nagy Pál hívta fel a figyelmet arra, hogy a *diszciplína* szó három fogalmat jelent: fegyelmet, tudományágat és látásmódot. E három közül a „normál tudomány” rejtvényfejtései közben csak az első kettőre ügyel: aki hibát ejt, az a tudományág gondolati fegyelmét sérti meg, büntetést érdemel tehát. Iskoláinkban erre szolgál az osztályzás. Biztos, hogy ezekre a gyakorlatokra is szükség van, ha másért nem, hát azért, hogy világossá váljon, mit jelent: hibázni.

Ez azonban aligha elég. Egyrészt nemigen jelent igazi szellemi kalandot (illetve a kalandnak csak rejtvényfejtési formáját). Másrészt nem teszi lehetővé a reális tudománykritikát, a tudomány és a valóság viszonyának helyes megítélését. Végletesse tesz. Ha valamely tény (jelenség, esemény) nem magyarázható az adott paradigma keretei között, akkor az ember a tényt hibáztatja. („Ilyen állat nincs is!” – kiált fel, a zsiráfot látva.) Avagy – ha ez az álláspont már végképp nem tartható tovább – egyszerűen *elveti* a korábban istenített paradigmát. Ez azonban nem a *Kuhn* szemével látott tudományos forradalom, hanem *összeomlás*. A különbség a kizárólagosság igényében van. A régi *helyébe* állítja az új szemléletmódot, s nem a *mellé*. Az egyszempontúság helyébe nem sokszempontúság, hanem egy *másik* egyszempontúság lép. A kérdések így merülnek föl: vagy a flogiszonelmélet igaz, vagy az égés oxigénelmélete, vagy a Nap kering a Föld körül, vagy fordítva. Holott a sokszempontúság ilyen típusú kérdéseket igényelne: a jelenségek mely körét írja le jól a flogiszonelmélet, illetve az oxigénelmélet, hol hibázik az egyik, illetve a másik. Vagy: miféle eredményekre juthatunk a heliocentrikus, s milyenekre a geocentrikus világmépelfogadása esetén.

Nyilvánvaló, hogy e kérdések föl sem tehetőek e paradigmák ismerete nélkül. Mivel pedig a paradigmák a történelem során bontakoztak ki, önként adódik a történeti megközelítés, méghozzá a lehetőségekhez képest összehangoltan. Tantárgyunk neve – Tudománytörténet – innen ered. Már az eddigiekből is látszik, hogy ez a cím kissé megtévesztő. Nem a hagyományos értelemben vett tudománytörténetről van szó ugyanis, hanem a *természettudományos tárgyak olyan logikájú felépítéséről, ami a diszciplínák kapcsolataiban meglévő szakadásokat egy diszciplínákon túli („transzcendens”) kapocssal fogja össze: a történetiséggel.*

A „komplex áthidaló megoldások” szinte szükségszerűen vezetnek nyelvi zűrzavarhoz, táptalajai miszticizmusnak, áltudományának, felszínességnek. Ez nem lehet cél, még akkor sem, ha éppen a nagy felfedezések ítéltek el gyakran áltudományként az akadémiák bátyái mögül. A miszticizmus és az áltudomány olyan sejtéseket tartalmaz, melyek háttérében nincs elmélet, vagy ha van, az irtózik a megmértetéstől. Úgy is mondhatnánk, hogy a miszticizmus az elméletek iránti ellenszenv terméke. Egy tudomány ellenben, ha valóban igényt tart a „tudomány” elnevezésre, olyan állításokat tud tenni, amelyek az alapföltevésből egyértelműen adódnak, s a paradigma keretei között a tapasztalatok által egyértelműen cáfolhatók lehetnek. (E szövevényes kérdéskörben *Karl Popper* mellett a legjobb útmutató ismét csak *Kuhn* idézett könyve.) Eszerint tudományos elméletek azok is, amelyek „nem igazak” ugyan, de vállalják az ezrakt megmértetést. Példárá az égés flogiszonelmélete vagy a vér áramlásának Galénosz-féle „árapály”-modellje. Ezekről ma azért érdemes tudni, mert *Lavoisier* a *flogiszonelmélettel szemben* állította fel a maga oxigénteóriáját, és *Harvey* sem egyszerűen „megfigyelte” a vérkeringést, hanem *Galénossal szemben* rendezte elméletté tapasztalatait. Ehhez még érdemes hozzátenni, hogy a redoxfolyamatok mai elmélete csodálatos

módon hasonlít a flogisztontéoriára, ha a flogiszton helyébe elektront írunk. Noha a redoxelmélet közvetlenül Lavoisier-éből nőtt ki, de alig hihető, hogy a flogisztontéoria nagyvonalúsága, egyetemesre törekvése ne gyakorolt volna rá hatást. Tehát: flogiszton nélkül nincs *Lavoisier*, *Lavoisier* és a flogisztonelmélet nélkül nincs redoxelmélet, mindhárom nélkül nincs kémia. Ugyanez a gondolatmenet a humánnak nevezett művészetekre is igaz. Nyilvánvaló, hogy egy egyiptomi ábrázolás, *Dürer* perspektívája és egy kubista kép más-más rendszerben épül fel. Nem mondható azonban, hogy egyik a másiknál „fejlettebb” vagy „primitívebb” lenne: mások. Azt azonban állíthatjuk, hogy a kubista festőnek ismernie kell az egyiptomi ábrázolásmódot és a *düreri* perspektívát is. Ez láthatóan nem okoz zavart a fejében, nem is „holt ismeret”, sőt: csak így tud festeni.

Visszatérve a *Tudománytörténethez*: ennek komplexitása ezek szerint nem jelentheti az egyes diszciplínák határainak elmosását, vagyis pongyola nyelvhasználatot. Jelentheti viszont azt, hogy az ismeretek mennyiségét kissé csökkentve, figyelmünket inkább a kapcsolódási pontok felé irányítjuk. A természetes kapcsolódási pontokat egyrészt a közös eredet, másrészt a párhuzamos fejlődés során kialakuló későbbi kapcsolatok jelentik. A komplexitást tehát mint történetileg kibontakozó egységet látjuk.

A hosszú távú terv egyetlen „tantárgy” irányába mutat. Ennek részei: 1. a természettudományok, 2. a művészetek, 3. a matematika(ák), 4. a társadalmak története. Ezek az önmagukban is komplex egységek mind más módon fejezik ki magukat. Kényes feladat, de nagyon fontos e nyelvek viszonyának tisztázása, egyenrangúságuk megteremtése.

A humánnak tekintett tantárgyak jó része (irodalom, zene, művészettörténet és maga a történelem) hagyományosan történeti logikát követ, szinte csábítva az összehangolt tárgyalásra. Mit jelent ez esetben a történetiség? Egyrészt természetesen az események *időbeli* követését. Például a művészettörténetben a román stílus, a gótika, a barokk egymásra következését. Gondot legföljebb az okozhat, hogy a térben párhuzamosan zajló fejlődési vonalakat hogyan helyezzük el az órákon vagy egy könyv lapjain. Ez azonban harmadlagos kérdés. Sokkal fontosabb a másik probléma: a jelenségek helyes, autentikus *értelmezése*. Le kell-e vetkőznünk saját bőrünket, s bebújni *Platónéba* vagy *Lamarckéba* ahhoz, hogy helyesen értsük őket? Erre lehet törekedni, megvalósítani viszont biztosan lehetetlen. Nem kevésbé abszurd azt hinni, hogy mai tudásunk biztos alapot szolgáltatathat egy ezer évvel korábban élt ember gondolatainak megértéséhez. Korhű keretben mégis aktuális mondanók szólhatnak meg. Ennek az a fölvetés az alapja, hogy az igazán nagy kérdések örök érvényűek, csak megfogalmazásuk módja és a rájuk adott válaszok különböznek koronként. Másként nem is lehetnének izgatóak.

E megfontolás az oka, hogy – bár közelítettünk hozzá – nem követhettük teljes mértékben a „forradalmi” *Kuhn*-féle koncepciót. Eszerint egy kor gondolkodásmódját csak saját paradigmái alapján érthetjük meg, így az ott felmerült problémák nem is cáfolhatók vagy igazolhatók mai eszközeinkkel. Ez így önmagában talán igaz, megfordítását azonban már nem tartjuk sem helyesnek, sem szerencsésnek. Nem gondoljuk tehát, hogy a régebbi korokban uralkodó és ható gondolati rendszerek – esetleg megváltozott formában – ne hatnának ma is. Hatnak. Nem úgy, hogy – mintegy „határesetként” – beolvadtak volna mai tudásunkba, hanem eléggé jól elkülöníthetően egymás fölé és mellé rétegződtek. Mai gondolkodásunkat tehát egyfajta konglomerátumnak látjuk, amelyben a többé-kevésbé racionálisan felépülő „kemény magvakat” valamilyen, hozzájuk képest transzcendens anyag tartja össze

(ha ugyan összetartja). Nem bújhatunk ki a bőrünkéből, nem is kívánjuk ezt tenni. Inkább megpróbáljuk kibontani mai gondolkodásunk eme konglomerátumából a keményebb magokat – melyek egy-egy paradigma által összetartott gondolati rendszernek felelnek meg – és némi tisztogatás után megkeresni azok eredetét. Ha tehát mai problémákat közelítünk meg régi paradigmák alapján, akkor ez nem feltétlenül *hibás* aktualizálás, anakronizmus. Vettük a bátorságot az időrend tetszés szerinti átlépésére – amíg egyetlen paradigma keretein belül maradtunk. Lehetőség szerint tartózkodtunk azonban olyan problémák fölvetésétől, amelyek a normál tudomány adott területének keretein túlmutatnának – mindaddig, amíg éppen e váltás szükségessége föl nem merül.

Az így létrejövő szerkezet a korai olasz operákéra emlékeztet: a történetiség recitatívóit időnként nem történeti áriák szakítják meg, amelyekben a hős elénk tárja lelkiállapotát. Nem mondhatjuk, hogy az áriák (a normál tudomány) tartalma és formája független lenne az előzményektől, és azt sem, hogy ne gyakorolna hatást az elkövetkezendőkre. Szerepük mégis más, egybemosásuk nem lenne szerencsés.

Hogyan kapcsolódik a *Tudománytörténet* a mai tudományhoz? Oda kíván elvezetni úgy, hogy közben nem állít semmit, ami azzal ellentétes. Nem kívántunk tehát hamis definíciókat, téves megfigyeléseket, netán babonákat ismertetni (akkor sem, ha ezek az adott korhoz éppúgy hozzátartoztak, mint a maihoz a mai hamisságok). Fontosnak tartjuk viszont a *tudományos tévedések* ismeretét és végiggondolását – hiszen éppen ezek készíthetnek tervszerű, lendületes gondolkodásra, ami véleményünk szerint a „korszerűség” fő ismérve.

BRANCHING OUT '96

Job shadowing exchange Drama & Theatre in Education

The Royal National Theatre, in partnership with schools throughout the UK, offers placements on a job shadowing exchange scheme for teachers or other workers in the fields of Drama/Theatre in Education. The placement will involve three weeks training and job shadowing in the UK in May 1996, and a return visit of the UK colleague in October 1996.

Criteria: good spoken English, some written English, a minimum of five years professional experience, intention to continue working in this field in Hungary. This programme is not suitable for students, but there is no upper age limit.

Application forms, which must be completed in English, are available from the Hungarian coordinator:

Brouhaha Hungary
1087 Budapest,
Luther u. 1/B

The completed application form has to be returned to the above address no later than 29th February 1996.

The applicants will be short-listed and interviewed by the end of March 1996

This project is funded by the PHARE Democracy Programme.

Partners of the programme in Hungary: Magyar Színháztéka Szövetség, Magyar Drámapedagógiai Társaság